

TANZİMAT FERMANI BAĞLAMINDA İSPENÇ VERGİSİ

Yrd. Doç. Dr. Kurtuluş DEMİRKOL*

Öz

Bu makalenin konusu Tanzimat Dönemi'nde (1839-1876) ispenç vergisi ve bu vergi ile ilgili düzenleme ve uygulamalardır. Tanzimat Fermanı, ispenç vergisi penceresinden adaletin sağlanması için vergi usulsüzlüklerinin düzeltilmesini vaat etmiştir. Yani Ferman, Müslim-gayrimüslim ayrımını yansıtan yürürlükteki vergi rejimi yerine eşitlikçi bir vergi sisteminin ihdas edilmesini amir hükümler içermemektedir. İспенç vergisinden elde edilen gelirlerin sürekli kılınma ve usulsüzlükleri ortadan kaldırma çabaları bu durumu göstermektedir. Gayrimüslimler ispenç vergisinin kaldırılmasını isteyerek Tanzimat Dönemi'nde eşitlik temelli bir vergi sistemi beklentisi içerisinde olduklarını göstermişlerdir. Fakat Osmanlı mali bürokrasisi ispenç vergisiyle ilgili usule ilişkin düzenlemeler yaparak bu vergiden beklenen geliri garantiye almaya çabalamıştır. Sonuç olarak; ispenç resmi perspektifinden, Tanzimat Fermanı'nın yürürlükte olan vergi sistemindeki usulsüzlüklerin düzeltilmesini amaçladığı savunulacaktır. Özellikle ispenç vergisi açısından; Müslim-gayrimüslim ayrımının kaldırılarak eşitlik temelli bir vergi düzeni ihdasının amaçlanmadığı ortaya konacaktır.

Anahtar kelimeler: İспенç Vergisi, Tanzimat Fermanı, Vergi Sistemi, Usulsüzlükler, Eşitlik.

Ispenc Tax In The Context Of The Tanzimat Edict

Abstract

The subject of this article is the ispenç tax and the regulations and practices related to it in the Tanzimat Era (1839-1876). Taking ispenç into consideration, the Tanzimat Edict promised to correct tax irregularities in order to ensure justice. That is; it does not have imperative provisions so as to introduce an equitable tax system that would remove the Muslim-non-Muslim differentiation. Efforts to make ispenç incomes sustainable and to correct irregularities were indicative of this circumstance. Non-Muslims revealed that they were in the expectation of an equality-based tax system in the Tanzimat period, demanding the removal of ispenç. However, the Osman financial bureaucracy

* Gebze Teknik Üniversitesi Strateji Bilimi Bölümü Öğretim Üyesi.

has made efforts to maintain this taxation and make the expected income guarantee by making procedural arrangements. In consequent; it will be argued that ispenç tax demonstrates that the Tanzimat Edict intended correcting irregularities in the tax system in operation. Especially in the viewpoint of ispenç; it will be revealed that the Edict did not have a purpose to establish a tax system based on equality by removing the Muslim-Islamic Muslim division.

Keywords: *Ispenç Tax, Tanzimat Edict, Tax System, Irregularities, Equality.*

Giriş

Bu makalenin konusu Tanzimat Dönemi (1839-1876) ispenç vergisidir. İспенç konusu işlenirken bu vergiye dair düzenleme ve bu verginin toplanma usulü irdelenecektir. Makale; bu vergiyi tarihsel olarak ele alıp nasıl ihdas edildi, kimlerden toplanırdı gibi soruları cevaplamaya çalışacaktır. İспенç vergisi nedir ne değildir gibi sorular cevaplandıktan sonra Tanzimat Fermanı'nın (1839) vergi konusunu ele alışı biçimi incelenecektir. Böylece, Tanzimat Fermanı'nın ortaya koyduğu esasların ispenç vergisi ile ilgili düzenlemelere nasıl yansıdığı ele alınacaktır. İспенç vergisinin tahsil edilme biçimi de bu suretle anlamlandırılacaktır.

İспенç vergisine dair düzenlemeler üzerinden Tanzimat Fermanı'nın yeni bir vergi düzeni vaat edip etmediği; mevcut olanın adaletle tatbik edilmesini amir hükümler içerip içermediği ortaya konmaya çalışılacaktır. Ayrıca; ispenç düzenlemeleri usul yönünden ele alınacak ve bu düzenlemeler fermanın vergi usulsüzlükleri konusunda getirdiği esaslarla ilişkilendirilecektir. Dolayısıyla ispenç resmi perspektifinden, Tanzimat Fermanı ile Müslim-gayrimüslim ayrımının ortadan kaldırılarak eşitlik temelli yeni bir vergi rejiminin hedeflenip hedeflenmediği tartışılacaktır. Bu noktada; gayrimüslimlerden ispenç vergisinin lağvedilmesi yönünde gelen isteklerin nasıl değerlendirildiği resmedilecektir.

İспенç resmi tahsili üzerinde kontrol sağlama çalışmalarının ve ispenç vergisinin diğer düzenli vergilere eklenerek toplanması yönünde karar alınmasının ne anlama geldiği açıklanmaya çalışılacaktır. Ayrıca ispenç lafzının vergi tahsili esnasında kullanımının yasaklanmasının sebepleri de aydınlatılacaktır.

İспенç vergisi penceresinden Tanzimat Fermanı'nın nasıl anlaşıldığı Osmanlı mali bürokrasisi ve gayrimüslim reaya üzerinden tahlile tabi tutulacaktır. Gayrimüslimlerin Tanzimat Fermanı ile Müslümanlarla vergi mükellefiyeti konusunda eşitlik beklentisi doğrultusunda çaba gösterip göstermedikleri örneklerle açıklanmaya çalışılacaktır. Sonuç olarak, ispenç resmi çerçevesinden; Tanzimat Fermanı devam edegelen vergi rejimi konusunda neyi hedeflediği ve Müslim-gayrimüslim ayrımı konusunda nasıl bir vergi düzeni getirdiği açıklanacaktır.

İспенç Vergisinin Tarihçesi

Kaynaklarda ispenç, ispençe, ispenç ya da ispençe olarak geçen kelimenin kökeni tam olarak bilinmemekle birlikte Slavca "lupanitsa" kelimesin-

den Türkçe'ye geçtiği görüşü kabul görmüştür. Örfi bir vergi olan ispençeye ait bilinen ilk kayıt I. Bayezid (1389-1402) dönemine aittir. Müslümanların ödemekle mükellef olduğu çift resminin¹ karşılığı olan ispençe, çift resmiyle birlikte “*kulluk*” olarak adlandırılmış bir çeşit baş vergisiydi.² Bu vergi, evli, bekar, topraklı ya da topraksız olmasına bakılmaksızın bulûğ çağına ermiş tüm gayrimüslim yetişkinler için geçerliydi.³

İlk başta Rumeli'de gayrimüslimlerden alınan ispenç vergisi 16. yüzyılda Doğu Anadolu'nun fethinden sonra bölgedeki Hristiyan halktan da tahsil edilmiş, Orta ve Batı Anadolu'da ise neredeyse hiç uygulamaya konulmamış,⁴ uygulamaya konulmayan bölgelerde yaşayan Hristiyanlar, Müslümanlar gibi çift resmi ödemişlerdir.⁵ 1432 tarihli Arnavut tımar defterine göre evli hane sahibi gayrimüslim erkeklerden 25 akçe, dul kadınlardan ise altı akçe olarak tahsil edilmiştir. Fatih Kanunnamesi'nde miktarlar değişmemiş, evli gayrimüslim hane reisleri ve onların yetişkin çocukları için de babaları gibi 25 akçe, çiftliği olmayan dul kadınlar için de yine altı akçe olarak kalmıştır.⁶ 1530 tarihli Kanunname-i Kıbtıyan-ı Vilayet-i Rumeli'de ve 1520 tarihli Tırhala Kanunnamesi'nde de aradan yaklaşık bir yüzyıl geçmesine rağmen ispenç resminin miktarı değişmemiş,⁷ bu miktarlar 17. yüzyılda da hemen hemen aynı kalmış en az 20 ve en fazla 30 akçe olmuştur.⁸ Her ne kadar ispenç gayrimüslimlere mahsus bir vergi olsa da ispenç ödeyen gayrimüslim reayanın baştine⁹ denilen topraklarına tasarruf eden Müslümanlar askeri olsalar dahi bu vergiyi ödemekle mükellef tutulmuşlardır.¹⁰ Yukarıda belirttiğimiz gibi gayrimüslimlerden 25 akçe olarak tahsil edilen bu vergi gayrimüslim topraklarına tasarruf eden Müslümanlardan 22 akçe olarak tahsil edilmiştir.¹¹

¹ Çift Resmi için bkz. Süleyman Sudi, *Osmanlı Vergi Düzeni, (Defter-i Muktesid)*, Haz. Mehmet Ali Ünal, Isparta 1996, s. 132; Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavaidi, (Osmanlı Vergi Sitemi)*, T.C. Maliye Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 36.

² Halil İnalçık, “İspence”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 23, İstanbul 2001, s. 177; Halil İnalçık, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İsam Yayınları, İstanbul 2011, s. 81.

³ Sayın, *a.g.e.*, s. 41; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s. 88.

⁴ İnalçık, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, s. 81.

⁵ İnalçık, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü”, *Bellekten*, XXIII\92, Ekim 1959, s. 606.

⁶ İnalçık, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, s. 81.

⁷ Ömer Lütfi Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, Cilt: 1 - Kanunlar, İstanbul Üniversitesi Yayınlarından Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul 1943, s. 249, 289.

⁸ İnalçık, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, s. 81.

⁹ Baştine: “Zimmilerin (Hristiyan, Yahudi vs.) mülk olarak atalarından intikal eden arazileri”, Neş'et Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 5, Ankara 1947, s. 495.

¹⁰ Çağatay, “a.g.m.”, s. 508; İnalçık, *Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü*, s. 603. Baştineye tasarruf eden Müslüman ispencenin yanında haraç da ödemek zorundaydı. “Ohri kanunnâmesi “ve şol sipahiler ve sayir müslümanlar ki keferenin baştinelerin alup tasarruf edüp haraç ve ispençe talep olunmakta taallül edüp vermeyüp fukarayı reayaya tazmin ettürürlerimiş ol asıl idenlerin subaşı olsun ve sipahi olsun bikusur cizyeleri ve ispençeleri alına vermeyenlerin hakim-ül vakt olanlar ya cizye veya ispençeleri bittemam alivereler” Ohri kanunnâmesi, cizye maddesi.” Çağatay, “a.g.m.”, s. 495.

¹¹ Sudi, *a.g.e.*, s. 133; Sayın, *a.g.e.*, s. 41.

Şimdiye kadar yazdıklarımız ispenç resminin genel uygulamasıydı. Öte yandan vilayet kanunnamelerinde farklı uygulamalara rastlamaktayız. Bazı kanunnamelerde ispençin köylü, şehirli haraç veren tüm gayrimüslimlerden tahsil edileceği yazsa da bazı kanunnamelerde 300 akçelik menkul mala sahip başka bir deyişle cizye verebilecek seviyede reayanın sorumlu olacağı yazılmış, başka bir vilayet kanunnamesinde yaşlılardan, papazlardan, çalışacak güce sahip olmayan reayadan bu verginin tahsil edilmeyeceği belirtilmiştir. Bazı kanunnamelerde ise gayrimüslim reayaya ailesinden miras yoluyla intikal eden arazi anlamına gelen baştinelerinden ispenç resmi alınmayacağı yazılmış, bir başka kanunname de ise evli gayrimüslim reayadan bekarlardan farklı olarak altışar akçe ırgadiye alınacağı belirtilmiştir. Bunların dışında miri hizmetlerde bulunan veya fakir olan reayadan 10, 12, 15'er akçe ispenç resmi alınacağı da kanunnamelerde yazılmıştır. Sis livası kanunnamesine göre şehirde ikamet eden evli ve bekar gayrimüslimlerden Halep akçesiyle 50'şer akçe ispenç resmi alınması kararlaştırılmıştır.¹² Farklı vilayetlerde farklı uygulamalara rastlandığı gibi aynı vilayetin içinde Hristiyan ve Yahudilere farklı tarifeler uygulandığı da olmuştur. 16. yüzyılın sonlarında Avlonya'da Yahudiler ispenç resmi ödemezken 1716 yılında Mora'da 125 akçe ödemekteydiler. Bu miktar Mora'daki Hristiyanların ödediği miktarın beş katı idi. Çok nadir de olsa bir başka uygulama ispenç resminin mükelleflerin maddi durumuna göre alâ (en iyi), evsat (orta) ve ednâ (aşağı) olarak üç farklı miktarda tespit edilmiş olmasıdır. Yaygın görülen bir uygulamada ise devlete yaptıkları bir takım hizmetler ve muhtelif nedenlerden dolayı bazı bölgelerde gayrimüslim reaya ispenç resminden muaf tutulmuşlar ya da az miktarda ödemişlerdir.¹³ Dolayısıyla genel uygulamanın dışında ispenç vergisi farklı yerlerde 10-50 akçe arasında kimi yerde bir yıl için bir kerede kimi yerde ise iki taksitle tahsil edilmiştir.¹⁴ Vergiyi tahsil eden ise bazı yerlerde sipahi iken, bazı yerlerde mukataaya bağlanmış, bazı yerlerde ise doğrudan hazineye tahsis edilmiştir.¹⁵

İспенç resminin gayrimüslim reaya üzerine nasıl bir yük getirdiğini anlamak için çift resmi ile mukayese edebiliriz. Müslüman reayadan tahsil edilen çift resmi 16. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun muhtelif bölgelerinde 22-50 akçe aralığında idi. Bu da yaklaşık olarak 100-150 kilo buğdaya tekabül ediyordu. Aynı dönemde 40-50 dönüm arası toprak işleyen bir köylü yaklaşık olarak üç-dört ton buğday üretmekteydi.¹⁶ Buna göre genelde 25 akçe olarak tahsil edilen ispenç resmi yaklaşık 100 kilo buğdayın fiyatına denk gelmekte idi. Başka bir deyişle 16. yüzyılın ilk yarısında ispenç resmi bir köylü işletmesinin üretiminin yaklaşık 30'da ya da 40'da birine denk gelmekteydi. Eklemede fayda var ki, yukarıdaki miktarlar eldeki veriler ışığında tahminidir ve hata payı içermektedir.

¹² Çağatay, "a.g.m.", s. 507-508.

¹³ İnalçık, *Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu*, s. 603, 607-608.

¹⁴ Çağatay, "a.g.m.", s. 507-508.

¹⁵ Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1977, s. 77-78.

¹⁶ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 45.

Tanzimat Fermanı ve Vergi Düzeni

Tanzimat'ın esası Tanzimat Fermanı'nda "emniyet-i can ve mahfuziyyet-i ırz u nâmûs u mal ve tayîn-i vergi ve asâkir-i mukteziyyenin sûret-i celb ve müddet-i istihdâmı"¹⁷ şeklinde özetlenmiştir. Buradan anlaşılacağı üzere Tanzimat'ın ana ilkeleri; can emniyeti, ırz ve namusun korunması, malın korunması, vergi tayini, asker alımı ve askerlik süresidir. Görüldüğü üzere vergi meselesi Tanzimat Fermanı'nın esasını teşkil eden konular arasındadır. Hatta vergi konusu Tanzimat-ı Hayriye'nin "rükn-i rekini" yani en kuvvetli esası olarak kayıtlara geçmiş ve vergi konusunun bir "usul-i muhasebeye" bağlanması karar altına alınmıştır.¹⁸ Tanzimat'ın "rükn-i rekini" olan vergi konusunda mevcut vergi rejimindeki usulsüzlüklerin giderilmesine büyük önem atfedilmiş ve bu bağlamda vergilerin tahsiline girişilmeden evvel hesap şeklinin bir usule bağlanmasına karar verilmiştir.

Fermanın esasından olan vergi hususunun önemine ise şöyle değinilmiştir:

*"Ve tayîn-i vergi maddesi dahi çünkü bir devlet muhâfaza-i memâlikiy-çün elbette asker ü leşkere ve sâir masârif-i mukteziyyeye muhtac olarak bu ise akça ile idâre olunacağı ve akça dahi tebeanın vergisiyle hâsil olacağına binâen bunun bir hüsn-i sûretine bakılmak ehemmiyetli olup gerçi mukaddemlerde vâridât zannolunmuş olan yed-i vâhid beliiyesinden lehû'l-hamd Memâlik-i Mahrûsemiz ahâlisi bundan evvelce kurtulmuş ise de âlât-ı tahrîbiyyeden olup hiçbir vakitte semere-i nâfiâsi görülemeyen iltizâmât usûl-i muzırrası el-yevm câri olarak bu ise bir memleketin mesâlih-i siyâsiye ve umûr-ı mâliyesini bir adamın yed-i ihtiyârına ve belki pençe-i cebr u kahrına teslim demek olarak ol dahi eger zâten bir iyice adam değilse hemân kendi çıkarına bakıp cemî-i harekât ü sekenâtı gadr u zulmden ibâret olmasıyla bad ez-în ahâlî-i memâlikten her ferdin emlak ve kudretine göre vergi-i münâsib tâyin olunarak kimseden ziyâde şey alınmaması."*¹⁹

Ferman gerçekçi bir şekilde verginin önemini ülkenin korunması için askeri ve diğer giderlerin karşılanması bağlamında açıklamaktadır. Vergiler devletin sunduğu her türlü hizmetin mali kaynağı anlamına gelmektedir. Bu vergiler devletten hizmet alan halktan toplanacaktır. Öyleyse vergi konusu iyi bir şekilde düzenlenmelidir. Ayrıca "yed-i vahid" bela olarak nitelendirilip halkın bu beladan kurtulduğuna gönderme yapılmıştır. Bu göndermenin iltizam usulünün de benzer şekilde nitelendirilmesine zemin hazırlamak için yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede, yürürlükte olan iltizam usulü "usul-ı muzırra" yani zararlı bir usul diye nitelendirilerek her zaman tahribe neden olan bir alet olarak herhangi bir faydasının görülmediği belirtilmiştir. Ayrıca bu zararlı usul ülkenin siyasi menfaatinin ve mali işlerinin bir kişinin inisiyatifine terk edilmesi anlamına gelmektedir. Dahası, ülkenin siyasi faydasını ve mali

¹⁷ A. Şeref Gözübüyük - Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri 1839-1980*, Ankara 1982, s. 4.

¹⁸ BOA. HAT., 1354/52896 A, (1255 Z 29/4 Mart 1840).

¹⁹ Gözübüyük, a.g.e., s. 4.

işlerini herhangi bir kişinin -ki bu şahıs iyi bir insan değilse- zorbalığına ve kahrına havale etmek demektir. Dolayısıyla, böyle bir kişi şahsi çıkarını yaptığı işlerin esası haline getirip halka zulüm edecektir. Bu minvalde; Osmanlı ülkesinde yaşayan halkın her bir ferdinden mali gücüne göre vergi alınıp fazla vergi tahsilinin men edilmesi kararlaştırılıp ilan edilmiştir.

Sonuç olarak; Tanzimat Fermanı mevcut vergi düzeninin esasına değil usulüne ilişkin ciddi bir eleştiri getirmiştir. “*Yed-i vahid*”in akabinde iltizam usulünün zararlı olarak nitelendirilmesi Fermanın vergi düzenine dair usul yönünden eleştiri yaptığını açıkça ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Tanzimat Fermanı yeni bir vergi rejiminin kurulmasına dair amir hükümler içermektedir. Mevcut vergi düzenindeki usulsüzlüklerin giderilip bu düzenin ıslah edilmesini amaçlamaktadır. Vergi rejiminin tamamen tasfiye edilip Müslim-gayrimüslim ya da millet sisteminden kaynaklanan kategorilerin kaldırılarak eşitlik temelli yeni bir vergi rejimi kurulması amaçlanmamaktadır. Bu husus aşağıda detaylandıracağımız biçimde ispenç vergisinin ele alınış şeklinde de görülecektir.

İспенç Vergisinin Tahsil Usulü

II. Mahmut Dönemi’nde düşünülen vergi reformu Tanzimat Fermanı’nın ilanından kısa süre sonra 1840 yılında hayata geçirilmiş, içinde ispenç resminin de olduğu tüm vergiler kaldırılarak kaynaklarda “*ancemaatin vergi*”, hukuki metinlerde ise daha ziyade yalnızca “*vergi*”, Ferman’dan bir hayli süre sonra çıkarılan bir nizamnamede ise “*komşuca alınan vergiler*” olarak isimlendirilen yalnızca bir tek vergi ihdas edilmişti. Böylelikle herkesin kazancına göre vergi ödeyeceği oldukça genel bir vergi sistemine geçiliyordu.²⁰ Yeni vergiyi tahsil etme görevi ise 1840 yılının Mart ayında iltizam usulünün kaldırılmasıyla mültezimlerin yerini alan muhassıl denilen devlet memurlarına verilmişti. Fakat yeni sistemden verim alınamadığı için iki yıl sonra 1842 senesinde tekrar iltizam usulüne dönmüş ve muhasıllıklar ilga edilmişti.²¹ Muhasılların ömrü iki yıl sürmüştü, ispenç resminin de eklenmeye çalışıldığı “*ancemaatin vergi*” isimli yeni vergi ise daha uzun ömürlü olmuş ve yirmi yıl uygulamada kalmıştı. 1859/60 yıllarından itibaren “*ancemaatin vergi*” aşamalı olarak kaldırılmış, yerine yeni yapılacak bir tahririn esas alınacağı emlak, arazi ve temettü vergilerinin getirilmesi kararlaştırılmıştı.²²

İспенç resminin Tanzimat’ın ilk yıllarında örfi vergilerle birlikte kaldırılmasına karar verilmiş olursa da, bazı bölgelerde yeni ihdas edilen vergiye eklendiği halde, bazı yerlerde kendi adıyla müstakil olarak tahsiline devam edilmişti. Daha sonra henüz tahsili yapılmayan yerlerde 1264 (1848/49), diğerlerinde 1265 (1849/50) yılından itibaren ispenç resmi tamamen kaldırılarak, vergiye

²⁰ Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990, s. 95-96.

²¹ Tanzimatın uygulandığı tüm bölgelerde 1840 yılının Mart ayından itibaren iltizam usulü kaldırıldı ve mültezimlerin yerine “muhassıl” denilen memurluklar oluşturuldu, fakat bu sistemden beklenen verim alınamadığı için iki yıl sonra 1842 senesinde tekrar iltizam usulüne döndü. Muhassıl için bkz. Şener, *a.g.e.*, s. 36-44.

²² Şener, *a.g.e.*, s. 105.

ilave suretiyle tahsili kararlaştırılmış²³ fakat bunda da başarılı olunamamıştır. Belirtmekte fayda var ki, Şener'in verdiği hicri tarihleri miladiye çevirdiğimizde farklı tarihleri bulduk. Hicri 1264 (1847/48) 1265 ise (1848/49) tarihlerine isabet etmektedir.²⁴ 1851 yılında henüz daha “*ancemaatin vergi*” yürürlükte iken mevcut vergi rejimi üzerinde devlet kontrolünü sağlamak için toplanan vergilerin usul yönünden tahkik edilmesine karar verilmişti.²⁵ Bunun nedeni zulüm olarak nitelendirilen iltizam usulüne geri dönüşmüş olmasıydı. İltizam usulüne geri dönmek zorunda kalan mali bürokrasi bu usulde de olsa vergi tahsilini adil ve güzelce yaparak iltizam usulünden kaynaklanan zulme son vermek istiyordu. Bu durum aynı şekilde ispenç vergisinin tahsil biçimi için de geçerliydi. Tüm bu düşüncelerin temelinde Tanzimat Fermanı'nın vergi usulsüzlüğü konusunda dile getirdiği anlayış vardı. Nitekim adı geçen tahkikattan yaklaşık on bir yıl önce Meclis-i Ahkam-ı Adliye tarafından düzenlenen 18 Nisan 1840 tarihli bir ilm ü haberde ispenç vergisinin “*usul-ı cedidde-i müstahsene*” üzere muhassıllar tarafından toplanması kararı alınmıştı.²⁶ Muhasıllık kurumunun sadece iki yıl ayakta kalmasından dolayı ispenç resminin muhassıllar tarafından toplanması konusunda başarı sağlanamasa da adil ve güzel bir şekilde toplanması yönünde gayret sarfediliyordu. Buradan da anlaşılacağı üzere Tanzimat sonrası vergi rejimine dair yapılanlar, yeni vergi usulünün uygulanması ve vergisini vermeyenlere karşı alınacak önlemler şeklinde özetlenebilir.²⁷ Adı geçen vergi usulünün icrasının talep edilmesi usulsüzlükleri önleme çabasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla Tanzimat Fermanı'nın denklik vaadi usulsüzlüklerin kaldırılmasını amaçlamaktadır. Ayrıca bazı kimselerden vergi tahsil edilemediği de anlaşılmaktadır.

Tanzimat Dönemi yeni vergi düzenlemeleri öncelikli olarak bazı pilot bölgelerde uygulamaya geçirilmiştir. Gelibolu ve Kocaeli sancakları bu pilot bölgelerin ilklerindedir. Daha sonra ise 1847 yılında Hüdavendigâr ve Edirne eyaletleri ile bağlı kazalarda Tanzimat'ın vergi tahsiline getirdiği yeni düzenlemelerle vergi toplanmasına karar verilmiştir. Özellikle Hüdavendigâr sancağının kazalarında vergi düzenlemelerinin iyi bir şekilde uygulanması amaçlanmıştır.²⁸ Ayrıca Tanzimat dâhilinde bulunan bazı sancaklarda yapılacak vergi düzenlemelerine ve teferruatına dair Edirne, Silistre, Niş, Konya, Vidin, Rumeli ve Selanik valiliklerine emirnameler gönderilmiştir.²⁹ Bu emirnamelerden Tanzimat'ın vergi hususundaki amacının yeni bir vergi rejimi kurmak değil; mevcut vergi sistemindeki usulsüzlükleri çeşitli düzenlemelerle ıslah etmek olduğu anlaşılmaktadır. Mali bürokrasi mevcut vergi rejiminin

²³ Şener, *a.g.e.*, s. 103.

²⁴ <http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/>, erişim tarihi: 30.09.2017.

²⁵ BOA. A. MKT. MHM. 27/49, (1267 Ra 17/20 Ocak 1851).

²⁶ Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985, s. 263.

²⁷ BOA. A. AMD. 34/23, (1268 Z 15/31 Ağustos 1852).

²⁸ BOA. A. DVN. 24/55, (1263 R 19/6 Nisan 1847).

²⁹ BOA. A. MKT. 110/30, (1264 Ra 4/9 Şubat 1848).

yürütülmesinde birçok usule matuf oldukça fazla düzensizliğin olduğunu görmüştür. Bu durumu örneklendirmek gerekirse; vergi tahsili meselesinden çıkan zorluktan dolayı Şam eyaletine bağlı Bakaul Aziz ve Ba'labek halkı resmi makamlara yer yer gelerek şikâyetle bulunup “sızlandıkları” kayıtlara geçmiştir.³⁰ Şam eyaletinde halkın vergilerden şikâyetçi olması mevcut vergi rejiminin uygulanmasından kaynaklı aksaklıklar hakkında ipuçları vermektedir. Sonuç olarak; Tanzimat Fermanı mevcut vergi sisteminin yerine yenisini değil mevcudun adil bir şekilde uygulanmasını amir hükümler içermektedir.

Tanzimat'ın uygulandığı yerlerin vali, mutasarrıf, muhassıl, kaymakam, defterdar ve mal müdürlerine ispenç resminin³¹ tahsiline dair şu şekilde bilgi verilmiştir: Osmanlı sınırları dâhilinde yerleşik olan reayadan alınan ispenç vergisi tahsili çok eski bir adettir. Tanzimat-ı Hayriye'nin başlangıcında halktan alınan vergilere ilave edilerek topluca alınmalıdır. Fakat birçok yerde “*usul-u kadim*” üzere ayrı olarak tahsil edilmektedir. Bu durum ispenç vergisinin arada telef olmasına neden olmaktadır. Verginin zayii olmasını ve hazinenin zarara uğramasını önlemek için bu durum bir usule bağlanmalıdır. Aslında ispenç vergisinin tahsili konusu çok açık olduğundan izaha gerek yoktur. İспенç vergisinin toplandığı yerlerde her bir fertten ne miktar ve hangi usul ile tahsilat yapıldığı da ilgililere sorulmuştur. Ayrıca tahsilat yapılan fertlere eda tezkeresi verilip verilmediği de sorulan sorular arasındadır. İспенç vergisinin toplandığı yerlerde aşar ile beraber iltizam usulü ile toplana geldiği belirtilmiştir. Ayrıca burada belirtilmesi gereken başka bir husus bu durumun yani ispençin iltizam usulüyle aşar ile beraber toplanması konusu bu yerlerin memurları tarafından bildirildikten sonra gereği Meclis-i Valay-ı Ahkâm-ı Adliye de müzakere olunmuştur.³² Görüldüğü üzere Tanzimat'la beraber ispenç vergisinin tahsili kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Bunun nedeni mültezimlerin kimden hangi usule göre vergi topladıklarının Tanzimat öncesi dönemde kontrol dışı olmasıdır. Buradan hareketle, Tanzimat'ın mevcut vergi rejimini ıslah etmeyi, kontrolü sağlamayı ve herkese adil olarak bu rejimi uygulamayı amaçladığını söyleyebiliriz.

Tanzimat sürecinde gayrimüslim ahaliden gelen vergi muafiyeti istekleri Tanzimat Fermanı'na matuf kararlarla reddedilmiştir. Örneğin; Adilcevaz kazası ahalisinden Melkon Kabaryan ve kendisi ile beraber on beş kişi Hz. Ali'nin cerrahlık hizmetinde bulunduğu iddia edilen kişinin torunları oldukları gerekçesiyle cizye, ispenç ve avarız-ı divaniye ve örfi tekâliften önceleri muaf tutulduklarını belirtmişlerdir. Bu kişiler; Ashab-ı Kiramdan İbn-i Hişam (r.a.)

³⁰ BOA. A. MKT. UM. 76/52, (1267 Za 27/23 Eylül 1851).

³¹ Coşkun Çakır, Tanzimat Dönemi Osmanlı maliyesini incelediği eserinde Tanzimat Dönemi'nde maliye ile ilgili yayınlanan nizamnameler arasında bedel-i ispenç nizamnamesini de saymıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, Çakır'ın künyesini verdiği arşiv vesikasına (BOA. A. DVNS. MTANd. No: 2, s. 6-11) bakıldığında adı geçen nizamnamenin “Beled-i İспенçiyarlık (Eczacılık) Sanatının İcrasına Dair Nizamnamedir” başlığını taşıyan eczacılık nizamnamesi olduğu görülmüştür. Dolayısıyla Tanzimat Dönemi'nde ispenç vergisiyle ilgili yayımlanmış bir nizamname mevcut değildir. Bkz. Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul 2001, s. 27.

³² BOA. A. MKT. MVL. 3/44, (1263 M 15/3 Ocak 1847).

hattıyla ve geçmiş büyük Osmanlı padişahları taraflarından kendilerine muafiyetname verildiğini iddia etmişlerdir. Ayrıca, Sultan IV. Murad'ın fermanıyla elde ettikleri muafiyetin tasdik edildiğini söylemişlerdir. Bu isteğe binaen Adilcevaz kazasında Hz. Ali'nin cerrahı olduğu iddia edilen şahsın neslinden gelenlerin 16 (on altı) hanede ikamet ettikleri ve 45 (kırk beş) nüfustan ibaret oldukları tespit edilmiştir. Bu arada bahse konu muaf isteğine dair kararda Adilcevaz kazasının ilga edilen Diyarbekir eyaleti içerisinde bulunduğu ve 1844/45 senelerinden itibaren Tanzimat-ı Hayriye sınırları içerisine dâhil edildiği belirtilmiştir. Tanzimat dolayısıyla havas ve evkaf ve muaf ve gayrı muaf hepsi denk tutulduğu için herkesin tasarruf ettiği emlak ve arazisine göre vergilerini vereceği vurgulanmıştır. Denklik ilkesi bağlamında düzeni sağlamanın gereği olarak gayrimüslimlerden gelen bu muafiyet talebinin onaylanmasının düzene aykırı olacağı kabul edilmiştir. Ayrıca, bahsi geçen şahsın Hz. Ali'ye (r.a) cerrahlık hizmetinde bulunduğu dair muteber siyer kitaplarında bir bilginin olmadığı da belirtilmiştir. Böyle bir muafiyetnamenin verildiği kabul edilse bile evvelki Osmanlı padişahlarının bunu ne sebeple verdiği bilinemez denilmiştir. Dolayısıyla bu talep uygun bulunmayıp reddedilmiştir.³³ Adilcevaz'ın Tanzimat uygulaması için seçilen pilot yerlerden biri olmasının ret kararında etkili olduğu açıktır. Tanzimat Fermanı ile kişi ve zümrelere ve hatta vakıf gibi kurumlara tanınan vergi muafiyetlerinin ve imtiyazların kaldırılacağı ilan edilmiştir. Bu nedenle Melkon Kabaryan ve Hz. Ali'nin cerrahının neslinden geldiklerini iddia edenlerin vergi muafiyeti istekleri kabul edilmemiştir. Hatta bu muafiyet isteğinde bulunanların bu muafiyeti sahabelere ve evvelki padişahlara dayandırma iddialarına da itibar edilmemiştir. Burada Tanzimat Fermanı ile ilan edilen denklik ilkesi ret kararına esas teşkil etmiştir.

İспенç rüsumu bazı mahallerden alınıp bazı mahallerden alınmadığından, alınan yerlerden aynı miktarın cizyeye eklenmesine; alınmayan mahallerde ise aynen devam edilmesine karar verilmiştir. Böylelikle Tanzimat Dönemi'nde bu ve benzeri durumların bir usule göre düzenlenmesi istenmiştir. Örneğin; Tırnova kazasından alınan ispenç vergisinin aynı şekilde tahsiline devam edilmesi istenmiştir. Osmanpazarı kazasında ise daha önce ispenç vergisi alınmadığından aynı şekilde alınmamasına karar verilmiştir.³⁴ Buradan anlaşılacağı üzere toplanılan vergilerin düzenlenmesi temel hedeftir. Tekrar Tırnova kazası üzerinden bu durumu açıklarsak; bu kazanın senelik 600 kuruş ispenç vergisi 1847/48 senelerinden 1849/50 senelerine kadar olan üç seneliği 1.800 kuruş olarak hesaplanmıştır. Bu meblağın da 1849/50 senelerinde toplanacak olan diğer vergilere ilave edilerek tahsil edilmesi istenmiştir.³⁵ 1850/51 senelerinden itibaren ise aynı şekilde ispenç vergisinin tekrar diğer vergilere ilave edilerek toplanması ve maliye hazinesine gönderilmesi emredilmiştir.³⁶

³³ BOA. ŞD. 242/7, (1288 M 11/2 Nisan 1871).

³⁴ BOA. A. AMD. 27/4, (1267 S 7/12 Aralık 1850); BOA. C. ML. 470/19119, (1267 S 29/3 Ocak 1851).

³⁵ BOA. A. AMD. 28/94, (1267 Ra 16/19 Ocak 1851).

³⁶ BOA. MVL. 327/42, (1267 M 27/2 Aralık 1850).

Sonuç olarak Tırnova örneğinden anlaşılan ispenç vergisinin alındığı yerlerde yıl bazlı hesaplamalara gidilerek gelir tespitine çalışılmıştır. İспенç vergisi ile ilgili temel ihtiyaçlardan birisi de bu verginin tahsilini sürekli kılmaktır. Bu süreklilik sorunu ispenç vergisinin müstakil toplanma biçiminin terkedilmesine neden olmuş, sorunun çözümü ispençin toplanma usulünün değiştirilip sağlam ve sürekli olan vergilere ilave edilerek toplanmasında aranılmıştır. Bu uygulamaya geçme nedeni ise müstakil olarak toplanan ispenç vergisinin zayi olması verginin çoğunun hazineye ulaşmamasıdır. Ayrıca ispenç vergisinin toplanması bazı yerlerde mutata hale gelmiş bazı yerlerde ise gelememiştir.³⁷ Örneğin; Tırhala'nın Golos nahiyesi dışındaki kazalarından ispenç rüsumu olarak tahsil olunan 33.482,5 kuruşluk meblağın, 1849/1850 senelerinden itibaren reayanın diğer vergilerine ilave edilerek tahsili istenmiştir.³⁸ Benzer şekilde; Siroz sancağını oluşturan kazaların ispenç resminin 1849/1850 senelerine ait olan 56.000 kuruşluk meblağın, 1848/1849 senelerinden itibaren reayanın diğer vergilerine ilave olarak toplanması emredilmiştir.³⁹ Dolayısıyla ispenç vergisinin toplanmasına diğer vergilere ilave edilmek suretiyle izin verilmiştir.⁴⁰ Böylece ispenç vergisinin müstakil olarak toplanmasındaki zorlukların bertaraf edilmesi amaçlanmıştır. Dolayısıyla bu verginin tahsilinin sürekli kılınması için mevcut düzenli vergiler ile birleştirilmesi yolu benimsenmiştir.

Bazı yerlerde ispenç vergisinin hem diğer vergilere ilave edilmesi emredilmiş -böylece ispenç vergisine süreklilik kazandırıldığını belirtmiş- hem ısrarla ispenç lafzının kullanılmaması emredilmiştir. Örneğin Edirne eyaletinde meskûn olan halktan tahsil edilen ispenç vergisinin adının külliye kaldırılması ve bu verginin 1847/48 senelerinden itibaren gayrimüslim reayadan alınan diğer vergilere ilave edilerek tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır.⁴¹ Bazı yerlerde ispenç vergisi yüksek miktarlarda tahsil edilmekteydi. Bu durum Padişahın "*merhamet ve lütfuna*" ters kabul edilerek ispenç lafzı ilga edilmiştir. İспенç lafzının ilgası ile bu verginin diğer vergilere eklenerek toplanması emredilmiştir. Hatta bundan sonra da ahaliden ispenç adıyla bir akçe dahi istenilmeyeceği belirtilmiştir.⁴² İспенç lafzının kaldırılma nedenine ilişkin bazı ipuçları kayda geçmiştir. Osmanlı mali bürokrasisi ispenç vergisi tahsilinde reayadan "*şunun bunun külliyetli akçeler tahsil ederek*" adalet ve insafa ters hareket ettiklerini tespit etmiştir. Bu nedenle ispenç isminin kaldırılması ve gayrimüslim reayanın diğer vergilerine ilave edilerek bu verginin tahsil edilmesi istenmiştir. Ayrıca ispenç adı altında toplanan külliyetli paraların halkın nazarında "*Saltanat-ı Seniye*"nin itibarını zedelediği dile getirilmiştir.⁴³ Mali bürokrasi gayrimüslim

³⁷ BOA. A. AMD. 12/52, (1265 Z 29/15 Kasım 1849).

³⁸ BOA. A. AMD. 26/85, (1267 S 5/10 Aralık 1850).

³⁹ BOA. A. AMD. 25/24, (1267 M 8/13 Kasım 1850); BOA. İ.MVL. 189/5726, (1267 M 11/16 Kasım 1850).

⁴⁰ BOA. A. AMD. 22/23, (1266 Z 24/31 Ekim 1850).

⁴¹ BOA. İ. MVL. 114/2709, (1264 S 18/25 Ocak 1848).

⁴² BOA. A. AMD. 13/82, (1265 Z 29/15 Kasım 1849).

⁴³ BOA. A. AMD. 13/41, (1265 Z 29/15 Kasım 1849).

reayayı zulümden kurtarmak için; ispenç gibi vergileri kaldırmayı değil bu verginin toplanmasına ilişkin usulsüzlükleri gidermeye çabalamıştır. Yani vergi mükelleflerinin uğradıkları haksızlıkların kaynağı usulsüzlükte aranılmıştır. Bu nedenle mesela; Karahisar kazasından tahsil edilmekte olan 4.500 kuruş ispenç vergisinin 1847/48 senelerinden itibaren ispenç lafzının lağvı ile diğer vergilere ilave edilerek tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır. Hatta bu emir doğrultusunda tahsil edilememiş olan ispenç vergisinin de 1850/51 senelerinden itibaren diğer vergilere ilavesi ile 1847/48 ve 1848/49 seneleri vergilerinden tahsil edilememiş olan 13.500 kuruşun da 1850/51 seneleri vergileri ile toplanması kararlaştırılmıştır.⁴⁴ Sonuç olarak “*ispenç lafzı külliyyen kaldırılarak bundan böyle efradı reayadan bu nam ile bir akçe talep olunmaması*” emredilmiştir.⁴⁵ Dolayısıyla Tanzimat Dönemi ispenç vergisi düzenlemeleri usule ve lafza ilişkindir. İспенç lafzının kullanımından mali bürokrasinin kaçınmasının nedeni şudur: İltizam usulüyle bu vergi çoğu zaman fazla tahsil edilmiş ortaya çıkan adalet dışı durum kötü çağrışımlara neden olmuştur. Bu tespiti yapan mali bürokrasi ispenç vergisinin kötü imajından dolayı lafzın terkedilmesine ve bu lafzın unutturulmasına çalışmıştır. Ayrıca ispenç vergisinin adalet dışı bir durumu çağrıştırmasının devletin siyasi otoritesini temsil eden padişahlık makamının imajı açısından da sıkıntılı olduğu belirtilmiştir. Böylece ispenç lafzının terkedilmesi ile hem ispencin kötü çağrışımları unutturulacak ve hem de saltanatın imajı reaya nazarında düzeltilecekti.

İспенç vergisinin kötü imajının bir diğer nedeni ise fazla vergi tahsili idi. Tanzimat Fermanı’nda da iltizam usulü nedeni ile bu ve benzeri sorunlar ima edilmişti. Aslında ispenç resminin Müslim ve gayrimüslimlerden genellikle denk olarak alınması gereken vergilerden olduğu karar altına alınmıştı. Bu nedenle böyle umuma ait vergilerden istisnai bir muamelede bulunmak kabul edilemezdi. Yine aynı nedenle bu verginin süratle tahsil edilmesi mahalli idareye tavsiye edilmişti. Gayrimüslim ahalinin elinde gerek arazi bulunan ve gerekse bulunmayan her ferdinden 25 akçe ispenç vergisi alınması eskiden beridir yürürlükte olan bir uygulamaydı. Fakat denklik ilkesine riayet edilmeyerek ayırım yapılmış olduğu ve istisnai uygulamaların ortaya çıktığı anlaşılmıştı. Bu durum tebaanın sınıfları arasındaki denklik ilkesi için ilan edilen usule aykırıydı. Dolayısıyla gayrimüslimlerden usulsüz olarak fazla vergi almanın kabul edilemeyeceği, ilgili usul ve kanunlar dairesinde ispenç resmi ve cizye bakayasının tahsil edilmesi emredilmişti.⁴⁶ Bu husus Tanzimat sonrası vergi anlayışına dair ilginç konuları içermektedir. Çünkü Tanzimat sonrası Tanzimat Fermanı’nın resmi evraklara yansıma biçiminden anlaşılan, dini farklar ile şekillenen vergi rejiminin ortadan kaldırılmasının hedeflendiği. Belgelerden anlaşılan amaç -ki ispenç isminin kaldırılması gibi konuları dikkate almazsak- Tanzimat öncesi devam edegelen vergi rejiminin adil bir şekilde uygulanmasıydı.

⁴⁴ BOA. İ. MVL. 203/6446, (1267 CA 9/12 Mart 1851).

⁴⁵ BOA. İ. MVL. 147/4166, (1265 R 17/12 Mart 1849).

⁴⁶ BOA. HR. MKT. 296/90, (1275 Z 18/19 Temmuz 1859).

Bazı mahallerde reayadan alına gelen ispenç vergisi fazla miktarda tahsil edilmekte ve tahsil edilen akçeler arada telef olmaktadır. Bu nedenle hem hazine gelirlerine halel gelmemesi ve hem de reayanın gözetilmesi için ispenç vergisinin bütün mahallerde mevcut vergilere eklenerek toplanması ve ispenç namının da tamamen kaldırıldığı Meclis-i Vala kararıyla ilan edilmişti. Örneğin Diyarbakır'da usule aykırı olarak fazla miktarda vergi tahsil edildiği anlaşılmış ve bu duruma derhal son verilmesi emredilmişti. Bu nedenle de 1855/56 seneleri vergisinden henüz tahsil edilmemiş olan bakaya gayrimüslim ahaliden talep edilirken ispenç vergisi diğer vergilere ilave edilmiş ve indirim yapılmıştı.⁴⁷ Ayrıca Tanzimat dâhilinde olan yerlerde ispenç vergilerinin bazıları maktuan ve bazıları emaneten idare edilmekteydi. Bu durumda ispenç vergisi tahsilatı kayıtlı olduğundan biliniyor fakat aşara dâhil olan ispenç tahsilatı bilinmiyordu. Ayrıca ispenç vergisi çoğu yerde cizye ile beraber tahsil edildiğinden 1847/48 senelerinden itibaren mevcut vergilere ilave edilmesi istenmişti. Bazı eyaletler ve vilayetlerde yaşayan reayadan alına gelen ispenç vergileri üç yük 54.500 kuruşa varmıştı. Bu meblağın iki yük 51.000 kuruşu eskiden beridir tahsil edilen ispenç gelirin tekabül etmekteydi. Ve bir yük 3.200 kuruşu sonradan tahsil edilmiş ve daha sonra bu tahsilat da toplanmaya başlanmıştı. Diğer bazı yerlerdeki ispenç vergilerinin bir kısmının hangi kaza ve karyelerden alındığı da bilinmemekteydi. Çünkü ispencin toplanması bazı yerlerde adet iken bazı yerlerde değildi.⁴⁸ İlk olarak Osmanlı bürokrasisi ispenç vergisinin tahsili üzerinde kontrolü sağlamaya çalışmıştır. Esas amaç hem reayadan toplanan fazla vergi tahsilinin önlenmesi hem de gelirlerin artırılmasıdır. Çünkü Tanzimat Fermanı'nda ima edildiği gibi kontrol dışı vergi tahsili zorba bazı kimselerin merhametsizliğine reayayı havale etmek demektir.

Fazla ispenç tahsilinin doğurduğu başka bir sorun toplumsal düzenin bozulmasına ilişkindir. Bazı yerlerde reayadan alınmakta olan ispenç vergisinden dolayı düşmanlıklar ve zorbalıklar ortaya çıkmaktaydı. İспенç adı altında "şunun bunun" tarafından yüklü miktarda akçeler alınmakta olduğu belgelerde dile getirilmişti. Bu sorunu çözmek için de "Padişahımız efendimizin (...) kemali merhamet ve eltafi seniye-yi cenabı mülükaneleri icab-ı alisince" denilerek ispenç lafzı ilga edilmişti.⁴⁹ Buradan anladığımız göre ispenç vergisinin fazla tahsilinin sosyal düzeni bozduğu Osmanlı bürokrasisi tarafından gözlemlenmişti. Yine, siyasi otoritenin mümessili olan padişahın lütufkâr ve merhametli olması adına fazlaca tahsil edilen ispenç vergisinin önü alınmaya çalışılarak halk nazarında bu otoritenin meşruiyeti sağlanlaştırılmak istenmişti. Hatta vergi ve cizye tahsilinde ahaliye yapılan muamele ve idarecilerin ahaliye özel işlerinde kullanıp kullanmadıklarına dair Rumeli'de rapora dökülen bir araştırma dahi yapılmıştı.⁵⁰ Buradan da anlaşılacağı üzere Tanzimat Dönemi'nde vergi toplanırken reayaya nasıl davranıldığı dahi araştırılmaya çalışılmıştı.

⁴⁷ BOA. A. MKT. UM. 312/62, (1274 M 5/16 Ağustos 1857).

⁴⁸ BOA. İ. MVL. 147/4166, (1265 R 17/12 Mart 1849).

⁴⁹ BOA. İ. MVL. 147/4166, (1265 R 17/12 Mart 1849).

⁵⁰ BOA. A. MKT. 235/73, (1265 Z 29/15 Kasım 1849).

Sonuç olarak sosyal düzenin yanı sıra devlet ve reaya arasındaki ilişkileri iyileştirmek açısından da ispenç gibi vergilerin toplanmasındaki usulsüzlüklerin giderilmesine büyük önem atfedilmişti.

Tanzimat Fermanı'nın gayrimüslimler tarafından nasıl anlaşıldığı konusu da bazı ilginçlikler içermektedir. Tanzimat Dönemi ispenç ile ilgili belgelere yansıyan denklik ilkesini Osmanlı mali bürokrasisi ve gayrimüslim reaya birbirinden farklı anlamışlardı. Örneğin; Diyarbakir'de 1839/1840 yıllarına kadar adam başı 67'şer para olan kışlak vergisi bu tarihten sonra ispenç vergisine çevrilmiş ve üçer kuruş olarak tahsil edilmeye başlanmıştı. 1846/47 yıllarına gelindiğinde ise ispenç, cizye vergisiyle beraber alınmıştı. 1847/48 yıllarında ise ispençin diğer yıllık vergilere eklenerek tahsil edileceğini duyduklarını belirten gayrimüslim tebaanın temsilcileri bu verginin diğer vergilerin üzerine eklenmeyip tamamen uygulamadan kaldırılmasını talep etmişlerdi. Bu vergi uygulamasının kaldırılması talebini içeren belge Diyarbakir'deki Ermeni, Süryani, Keldani, Yahudi, Katolik ve Rum cemaatlerinin temsilcileri tarafından mühürlenmişti.⁵¹ Bu istekte ilginç olan taraf Osmanlı mali bürokrasisinin Tanzimat'tan mevcut vergi rejiminin usulsüzlüklerini giderip herkese adilce uygulanmasını anladıkları halde gayrimüslim tebaanın ise ispenç gibi din ayırımı üzerinden konmuş vergilerin denklik ilkesi çerçevesinde kaldırılacağını anlamış olmalarıdır. Mali bürokrasinin anlayışından dolayı Diyarbakir'deki gayrimüslimlerin talepleri bir imtiyaz isteği olarak değerlendirilip reddedilmiş ve ispenç vergilerinin diğer mevcut vergilerine dâhil edilmesi kararlaştırılmıştı. Reddin gerekçesini dönemin mantığını ortaya koyması bakımından aynı konu hakkında on bir yıl sonraki bir belgeye dayanarak söyleyebiliriz: Diyarbakir'de yerleşik gayrimüslim tebaanın ispenç vergisinden istisna tutulmaları yürürlükte olan usule aykırı ve denklik ilkesinin uygulanmasına ters bulunmuştu.⁵² Diyarbakir'de yaşayan gayrimüslim tebaa temsilcileri gibi Adana'da yaşayan Ermeniler'den de ispenç vergisi talep edilmemesi hususunda Ermeni patriği istekte bulunmuştu.⁵³ Ermeni Patriği'nin Ermeniler'den ispenç vergisi alınmamasını talep etmesi, gayrimüslimlerin fermanın denklik ilkesini dini vergilerin kaldırılması gerektiği şeklinde anlamış olduklarını göstermektedir. Fakat burada esas olan din ayırımının ortadan kaldırılması değil bu ayırım üzerinden imtiyaz elde etme isteklerinin reddedilmesidir. Bu yüzden Diyarbakir'deki gayrimüslim ahalinin bazı vergilerden muafiyet talebi mevcut vergi rejiminin herkese denk uygulanması ilkesine aykırı bulunmuş ve adaletin gereği olarak kabul edilmemişti. Gayrimüslim temsilcilerinin ise denklik ilkesini Müslüman tebaa ile eşitlik anlamında değerlendirmiş oldukları görülmektedir. Dahası, gayrimüslimlerin Tanzimat ile beraber yeni bir vergi rejimi kurulacağı beklentisi içerisine girdikleri söylenebilir. Mali bürokrasi, Tanzimat Fermanı üzerine temellendirilen denklik ilkesinden benzer toplumsal kategorilere mensup vergi mükellefleri arasında ayırım yapmamayı

⁵¹ BOA. A. DVN. 33/50, (1264 S 27/3 Şubat 1848).

⁵² BOA. HR. MKT. 273/54, (1275 C 17/22 Ocak 1859).

⁵³ BOA. HR. MKT. 212/22, (1274 Ra 2/21 Ekim 1857).

anlamıştır. Gayrimüslimlerin anladıkları ise bu kategorilerin vergi bağlamında işlevsiz kılınacağıdır.

Tanzimat Dönemi vergi tahsili usulünde en önemli meselelerden birisi de her vergi mükellefinden gelirine göre vergi alma konusudur. Örneğin; Gümüllüce kazasında bulunan bir çiftçi çiftliğinde her sene 1.200 kileden ziyade zahire elde etmekte olduğunu beyan ettiği zaman çiftliğinde 82 baş hayvan mevcut olduğunu belirtmiştir. Tanzimat-ı Hayriye'nin hemen başlarında 1840 yılında bu çiftçinin çiftliği 368 kuruş senelik vergiye tabi tutulmuşken çiftliğinin idaresini ve ziraatını bu vergiye göre sürdürmekteydi. Hicri 1261 (1845/46) senesi kurban bayramından dolayı çiftlikte kimse bulunmadığından bazı kimseler çiftliğe büyük zarar vermişler ve çiftliğin idaresi ve çiftçinin ziraatı büyük zarar görmüş, bu nedenle çiftlik sahibi çiftliğinin 368 kuruşluk vergiyi kaldıracak gelir sağlayamadığını belirtmişti. Tüm bu olanlardan dolayı vergi tahsilinin azaltılması çiftçi tarafından resmi makamlardan talep edilmişti.⁵⁴ Çiftlik sahibinin Tanzimat'a gönderme yaparak vergi indirimi talep etmesi herkesten gelirine göre vergi alınması ilkesine matuftur. 1852/53 senelerinde Halep Eyaleti vergisinin ta'dil ve taksiminin daha önce gönderilen talimat ve nizamnameye göre yapılması istenmişti. Ayrıca Tanzimat'ın uygulandığı yerler arasında olan mahallerin ahalisinden maddi durumları göz önüne alınarak tahammül edebilecekleri miktarda vergi tahsil edilmesi emredilmişti.⁵⁵ Bu durumda temel amaç gelir ve vergi arasında illiyet bağı kurmak olmuştur. Dolayısıyla; ispenç vergisi uygulamalarından anlaşıldığı üzere Tanzimat Dönemi temel amaç vergi usulsüzlüklerini gidermek ve herkesten gelirine göre vergi tahsil etmektir.

Sonuç

Tanzimat Fermanı (1839) yürürlükte olan vergi rejimini esas değil usul yönünden ciddi şekilde eleştirmiştir. "Yed-i vahid"ın arkasından zulmün ve adaletsizliğin nedenlerinin temelinde iltizam usulü anılmıştır. Dolayısıyla, vergi konusunda hakkın ve adaletin sağlanması için usulsüzlüklerin giderileceği ilan edilmiştir. Yani Tanzimat Fermanı ile yeni bir vergi rejimi ihdas etmek değil mevcut olanın usul yönünden ıslahı vaat edilmiştir. Tanzimat Dönemi ispenç vergisinin usulünde yapılan düzenlemeler de bunu göstermektedir.

İспенç vergisi uygulamaları Tanzimat Fermanı ile eşitlik temelli -ki özelliklerle Müslim-gayrimüslim ayrımı ortadan kaldıran- bir vergi düzenine geçmenin amaçlanmadığını göstermektedir. İспенç vergisi göstermiştir ki; devam edegelen Müslim-gayrimüslim ayrımı devam ettirecek ama aynı vergi kategorisine mensup insanlar birbirleriyle denk kabul edilip kimseye imtiyaz tanınmayacaktır. Bu bağlamda; vergi muafiyetine matuf kurumsal ve kişisel imtiyaz talepleri reddedilmiştir.

Tanzimat Dönemi'nde ispenç vergisinin tahsili kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Çünkü iltizam usulünde vergi tahsili mültezimlere terkedildiği için bu şahısların kimden hangi usule göre vergi topladıkları kontrol dışı kalmıştır.

⁵⁴ BOA.A.MKT.UM. 105/70, (1268 Za 11/27 Ağustos 1852).

⁵⁵ BOA.A.MKT.MVL. 59/32, (1269 Ra 17/29 Aralık 1852).

Bu bağlamda, ispenç vergisi gelirleri yıllık hesaplar yapılarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu konuda yapılan başka bir düzenleme ise hem gelir beklentilerinin garantiye alınması hem de bu gelirlerin sürekli kılınması için ispenç resminin cizye gibi diğer vergilerle tahsil edilme yolunun benimsenmesidir. Bu bağlamda fazla ispenç resmi tahsil edilmesi de önlenmeye çalışılmıştır. Böylece hem gelirler artacak hem de reaya zorba kimselerin merhametsizliğinden kurtulacaktır.

İспенç vergisi ile ilgili temel düzenlemelerden birisi de ispenç lafzına ilişkin olandır. İспенç vergisinin tahsil usulü dolayısıyla reaya bazı adaletsizliklere maruz kaldığından Osmanlı mali bürokrasisi ispenç lafzını terke etme yolunu seçmiştir. Yani; ispenç vergisini lağvetmek yerine kötü imajını halk nazarında unutturmak için bu verginin adı olan “*ispenc*” lafzı terkedilmiştir. Ayrıca, ispenç adı altında vergi tahsil etmenin padişahlık makamının imajı açısından doğru olmadığı tespit edilmiş ve bu lafız kullanımdan kaldırılmıştır. Böylece bir taraftan padişahlık makamı kendi imajını düzeltirken öbür taraftan da reaya zulümden kurtulacaktır.

Tanzimat Fermanı dini farklılıklarla şekillenmiş olup devam edegelen vergi düzenini tasfiye etmeyi hedef edinmemiştir. Amaç bu vergi düzenini adil bir şekilde yürütmektir. Fakat gayrimüslim reyanın; fermanın kendilerini Müslümanlarla eşit seviyeye çıkardığı zannını taşıdıkları anlaşılmaktadır. Bu yüzden ispenç vergisinin tamamen uygulamadan kaldırılması isteklerini mali makamlara iletme yoluna gitmişlerdir. Fakat bu istekler eşitlik temelli değil imtiyaz elde etme çabaları olarak değerlendirilmiştir. Adaletin gereği olarak denklik ilkesi temel alınarak bu ve benzeri istekler kabul edilmemiştir. Yani, denklik ilkesi algısı Müslüman ve gayri Müslümanlar arasında farklılık arz etmiştir.

Sonuç olarak; gayrimüslimlerin Tanzimat Fermanı’ndan Müslümanlarla eşit oldukları fikrini anladıkları söylenebilir. Fakat Osmanlı mali bürokrasisi vergi mükellefleri arasında mevcut Müslim-gayrimüslim ayrımını devam ettirerek adil olmayı anlamışlardır. Bürokrasi din temelli ayrımları terk etmek gibi bir refleks göstermemiştir. İспенç vergisi bağlamında Tanzimat Fermanı devam edegelen vergi rejiminin uygulamasındaki usulsüzlükleri gidermeyi hedeflemiştir.

Kaynaklar

BARKAN, Ömer Lütfi: *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraat Ekonomisinin Hukuki ve Mali Esasları*, Cilt: I-Kanunlar, İstanbul Üniversitesi Yayınlarından Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul 1943.

ÇAĞATAY, Neş’et: *Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler*, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 5, 1947, ss. 483-511.

ÇAKIR, Coşkun: *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul 2001.

GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref - KİLİ, Suna, *Türk Anayasa Metinleri 1839-1980*, Ankara 1982.

İNALCIK, Halil: "İspence", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 23, İstanbul 2001.

İNALCIK, Halil: "Osmanlılarda Raiyyet Rûsümü", *Belleten*, XXIII\92, Ekim 1959.

İNALCIK, Halil: *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İSAM Yayınları, İstanbul 2011.

KAYNAR, Reşat: *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985.

KAZICI, Ziya: *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1977.

PAKALIN, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.

PAMUK, Şevket: *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.

SAYIN, Abdurrahman Vefik: *Tekâlif Kavaidi, (Osmanlı Vergi Sistemi)*, T.C. Maliye Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.

SUDİ, Süleyman: *Osmanlı Vergi Düzeni, (Defter-i Muktesid)*, Haz. Mehmet Ali Ünal, Isparta 1996.

ŞENER, Abdüllatif: *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990.

Arşiv Kaynakları

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

A.AMD. (*Sadaret Amedi Kalemi Evrakı*), 22/23; 12/52; 13/41; 13/82; 25/24; 26/85.

27/4; 28/94; 34/23.

A.DVN. (*Sadaret Divan Kalemi Evrakı*) 24/55; 33/50.

A.MKT. MHM. (*Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı*), 27/49.

A.MKT. UM. (*Sadaret Umum Vilayat Evrakı*), 105/70; 312/62; 76/52.

A.MKT. (*Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı*), 110/30; 235/73.

A.MKT. MVL. (*Sadaret Meclis-i Vala Evrakı*), 3/44; 59/32.

C.ML. (*Cevdet Maliye*), 470/19119.

HAT. (*Hatt-ı Hümayun*), 1354/52896 A.

HR.MKT. (*Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi*), 212/22; 273/54; 296/90.

İ. MVL. (*İrade Meclis-i Vala*), 114/2709; 147/4166; 203/6446; 189/5726.

MVL. (*Meclis-i Vala*), 327/42.

ŞD. (*Şura-yı Devlet*), 242/7.

İnternet Siteleri

<http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/>, erişim tarihi: 30.09.2017.